

พระคัมภีร์ธรรมบทอรรถกถา

วัฒนา พึงชื่น^๑

Watana Puengchuen

Received: 14 March 2022

Accepted: 18 June 2022

บทคัดย่อ

ธรรมบทอรรถกถา มีเนื้อหาหลักซึ่งกินใจครอบคลุมพุทธธรรม ให้องค์ความรู้หลายด้าน เช่น ภาษาศาสตร์ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี พุทธปรัชญา คติชนวิทยา จิตวิทยา เป็นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้าน ภาษาศาสตร์ ได้รับการยกย่องว่าเป็นเลิศในการใช้ภาษาอย่างสละสลวย ถูกต้องตามหลักไวยากรณ์ภาษาบาลี และเป็นแบบอย่างไวยากรณ์ของนักเรียนวิชาบาลีตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมาไม่ต่ำกว่า ๒๐๐ ปี จนถึงปัจจุบันยังใช้เป็นหลักสูตรการเรียนภาษาบาลีของคณะสงฆ์ไทยในวิชาแปลมคธเป็นไทยและวิชาแปลไทยเป็นมคธ ดังนั้นจึงถือว่าธรรมบทอรรถกถา หรือที่เรียกว่า ธัมมปทัฏฐกถา มีความสมบูรณ์ทั้งเนื้อหาและภาษา และถือว่าเป็นคัมภีร์ชั้นอรรถกถาที่ได้รับความนิยมไม่เคยตกยุคสมัย สมกับเป็นวรรณคดีโลกที่ผู้คนได้รับประโยชน์อย่างเป็นธรรมและซื่อสัตย์ต่อทุกคนที่นำไปเป็นเครื่องชี้ทิศทางการดำเนินชีวิตอย่างตรงไปตรงมาในทุก ๆ มิติ ซึ่งได้รับการพิสูจน์แล้วตลอดกาลที่ผ่านมา และยังทนต่อการพิสูจน์ตลอดกาลในอนาคตอีกด้วย

คำสำคัญ: พระคัมภีร์, ธัมมปทัฏฐกถา, ธรรมบทอรรถกถา, อรรถกถาธรรมบท, นิทานธรรมบท, ธรรมบท

Abstract

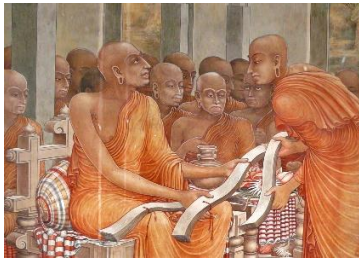
Dharma Atthakatha which affects deeply in Buddhist morality provides knowledge covered in linguistics, history, archeology, (Buddhist) philosophy, folkloristic, psychology and etc. Linguistics is remarkably praised in applying elegantly refined language and in accordance with the principles of Pali grammar which has been used as a norm for students in Pali subject since Early Rattanakosin until Present time with no less than 200 years.

Now that Pali grammar is contained in Pali syllabus of Thai Clergy in the subject of translation into Thai and into Bihar. Consequently Dharma Atthakatha called as Dhammapadatthakatha, a thorough content and language, is a popular scripture. As a world literature offers a trustworthy benefit to righteously direct humans lives in all dimensions proved consistently since then.

Keywords: Scripture, Dharmmapada Atthakatha, Atthakatha Dharmmapada, Tale Dharmmapada, Dharmmapada

^๑ นักภาษาโบราณชำนาญการพิเศษ กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

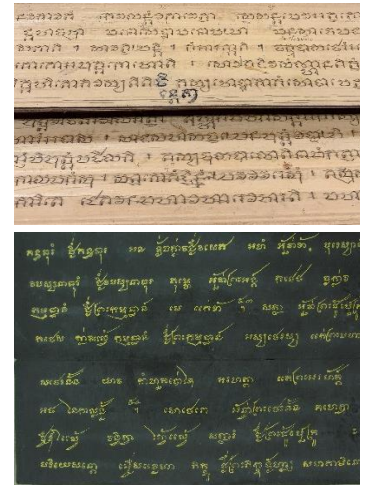
Specialist Ancient Language officer, Manuscript and Inscription Group, National Library of Thailand, Fine Arts Department

ภาพที่ ๑ พระพุทธโฆสจารย์รจนา
อรรถกถาถวายพระสังฆปาเลระ
ตรวจสอบ

ภาพที่ ๒ พระคัมภีร์ธรรมบท
อรรถกถาเป็นหนทางแห่งความดีงาม

ภาพที่ ๓ ต้นฉบับในเอกสาร
โบราณประเภทคัมภีร์ไบเบิลและ
หนังสือสมุดไทย

บทนำ

คำว่าคัมภีร์ มาจากภาษาบาลีว่า “คัมภีร” แปลว่า “ลึกลับ ละเอียดอ่อน” มักใช้กับหลักธรรมในทางศาสนา เพราะมีหลักการและเหตุผลเชิงปรัชญาอันลึกซึ้งละเอียดอ่อน จึงควรแก่การเรียกเนื้อหาในพระไตรปิฎกซึ่งจัดเป็นหมวดหมู่ชื่อเรื่องต่าง ๆ ตามเหตุการณ์ บุคคล สถานที่ สภาวะธรรม เป็นต้น หรือเนื้อหาซึ่งอธิบายความในพระไตรปิฎก ที่เรียกว่าอรรถกถาบ้าง ฎีกาบ้าง เชื่อมโยงสืบเนื่องกัน และถือว่าเป็นหนังสือตำราที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา เช่น คัมภีร์ปริวารวรรค คัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์ปฐมสมโพธิ เป็นต้น

พระไตรปิฎกถือว่าเป็นคัมภีร์สูงสุดและสำคัญยิ่งของพระพุทธศาสนา ที่บันทึกคำสอนทั้งหมดของพระพุทธเจ้า คำสอนเหล่านั้นได้ถูกนำมาจัดไว้เป็นหมวดหมู่เพื่อง่ายต่อการศึกษาค้นคว้าและนำไปใช้ โดยมีหลักใหญ่ใจความตามเนื้อหา เป็น ๓ หมวดหลัก คือพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก แต่ละหมวดแบ่งเป็นกองหรือหมู่ ที่เรียกว่า “นิกาย” ทุกหมวด หมู่ กอง หรือนิกาย ทั้งหมดนี้อยู่ในฐานะเป็นคัมภีร์หนึ่ง ๆ ในคัมภีร์พระไตรปิฎกทั้งสิ้น ในพระวินัยปิฎกมี ๕ คัมภีร์ ได้แก่ อาทิกัมมะ ปาจิตตีย์ มหาวรรค จุลวรรค และปริวารวรรค ในพระสุตตันตปิฎกมี ๕ คัมภีร์ ได้แก่ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย ในพระอภิธรรมปิฎกมี ๗ คัมภีร์ ได้แก่ สังคณี วิวัคค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และมหาปัฏฐาน คัมภีร์ต่าง ๆ เหล่านี้ ยังมีคัมภีร์ย่อย ๆ อีกเป็นจำนวนมาก เพื่อเพิ่มความสะดวกในการเลือกศึกษาหาความรู้เฉพาะเรื่องและถูกกับจริตอัธยาศัยในการศึกษาของตนเอง

พระคัมภีร์ธรรมบท

ภาพที่ ๔ พระคัมภีร์ธรรมบทฉบับล่องชาดและทองทึบ

คัมภีร์ขุททกนิกาย ในพระสูตรตันตปิฎก ซึ่งถือเป็นคัมภีร์เบ็ดเตล็ดเล็ก ๆ น้อย ๆ เก็บตกจากคัมภีร์ข้างต้น ๔ คัมภีร์ ได้แก่ คัมภีร์ทีฆนิกาย คัมภีร์มัชฌิมนิกาย คัมภีร์สังยุตตนิกาย และคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ในคัมภีร์ขุททกนิกาย แบ่งย่อยออกเป็น ๑๕ คัมภีร์ ได้แก่

๑. ขุททกปาฐะ ว่าด้วยบทสวดเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็นบทสวดสั้น ๆ จำนวน ๙ บท มี สรณคมน์ มงคลสูตร รตนสูตร เป็นต้น

๒. ธรรมบท ว่าด้วยพระคาถาซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความรู้แจ้ง คือธรรมภาษิตสั้น ๆ จำนวน ๔๒๓ คาถา

๓. อุทาน ว่าด้วยพระพุทธรูปแปลงออกมาด้วยกำลังปีติโสมนัส ซึ่งเป็นคำอุทานประกอบด้วยธรรมภาษิต มี ๙๕ คาถา

๔. อิติวุตตกะ ว่าด้วยสูตรที่ขึ้นต้นด้วยคำว่า “ข้าพเจ้าได้ฟังแล้วอย่างนี้” เป็นการอ้างอิงว่าพระพุทธรเจ้าได้ตรัสข้อความไว้อย่างนี้ มี ๑๑๒ สูตร

๕. สุตตนิบาต รวมพระสูตรที่มีเนื้อหาประเภทร้อยกรอง และบางส่วนของสมรร้อยกรองกับร้อยแก้วไว้ด้วยกัน มี ๗๐ สูตร

๖. วิมานวัตถุ ว่าด้วยเรื่องประวัติของผู้เกิดในวิมาน แสดงเหตุที่ทำความดีจึงให้ผลดีงาม มี ๘๕ เรื่อง

๗. เปตวัตถุ ว่าด้วยเรื่องประวัติของผู้เกิดเป็นเปรตหรือผู้ล่วงลับไป ที่ทำความชั่วไว้ จึงส่งผลให้เกิดความไม่ดีงาม มี ๕๑ เรื่อง

๘. เถรคาถา ธรรมภาษิตของพระเถระผู้เป็นอรหันตสาวก มี ๒๖๔ เรื่อง รวม ๑,๓๖๐ คาถา

๙. เถรีคาถา ธรรมภาษิตของพระเถรีผู้เป็นอรหันตสาวิกา มี ๗๓ เรื่อง รวม ๕๒๖ คาถา

๑๐. ชาดก ว่าด้วยเรื่องราวที่เกิดขึ้นแล้วในอดีตของพระพุทธรเจ้า แสดงธรรมภาษิตในรูปแบบคาถา มี ๕๔๗ เรื่อง

๑๑. นิทเทส แบ่งออกเป็นมหานิทเทสกับจุฬานิทเทส มหานิทเทสเป็นคำอธิบายพระพุทธรูปในสุตตนิบาต รวม ๑๖ สูตร ส่วนจุฬานิทเทส ว่าด้วยปัญหาของมาณพ ๑๖ คน กับ ชักควิสาณสูตร

๑๒. ปฐีสัมภิทามรรค ว่าด้วยการอธิบายพระพุทธรูปเกี่ยวกับ ศิล สมาธิ และปัญญา อย่างกว้างขวาง เพื่อให้เกิดความรู้แตกฉานในอรรถ ในธรรม ในภาษา และในปฐิภาณ มี ๓๐ เรื่อง

๑๓. อปทาน ว่าด้วยประวัติความเป็นมาของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระเถระและพระเถรี รวม ๖๔๓ เรื่อง

๑๔. พุทธวงศ์ ว่าด้วยประวัติของพระพุทธเจ้าในอดีต ๒๔ พระองค์ รวมทั้งประวัติของพระโคตมพุทธเจ้าด้วยจึงเป็น ๒๕ องค์ กล่าวถึงการบำเพ็ญเพียรของพระโคตมพุทธเจ้าในศาสนาของพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์นั้นด้วย นอกจากนั้นยังมีเรื่องเบ็ดเตล็ดแทรกเล็กน้อย

๑๕. จรียาปิฎก ว่าด้วยพุทธจริยาที่เกี่ยวกับการบำเพ็ญบารมีในอดีตชาติของพระองค์ มีการบำเพ็ญทาน รักษาศีล และเนกขัมมะคือการออกบวช รวม ๓๕ เรื่อง

คัมภีร์ธรรมบท ขุททกนิกาย ในพระสุตตันตปิฎก ซึ่งมีจำนวน ๔๒๓ บท หรือ ที่เรียกว่าพระคานานั้น ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๕ ขุททกนิกาย ในรูปคาถาร้อยกรองประเภทฉันท์ล้วน ๆ ซึ่งคาถาดังกล่าวมีความหมายทั้งหมด ๖ ความหมาย^๒ ดังนี้

๑. คัมภีร์เป็นที่ให้ทราบญะยธรรม ๕ ประการ คือ สังขาร, วิการรูป ๓, ลักษณะรูป ๔, นิพพาน และบัญญัติ

๒. คัมภีร์เป็นเครื่องให้ทราบญะยธรรม ๕ ประการ คือ สังขาร, วิการรูป ๓, ลักษณะรูป ๔, นิพพาน และบัญญัติ

๓. ส่วนของญะยธรรมทั้งหลายของคัมภีร์นี้มีอยู่

๔. ส่วนของญะยธรรมทั้งหลายมีอยู่ในคัมภีร์นี้

๕. คัมภีร์เป็นที่ให้ทราบปริยัติธรรม

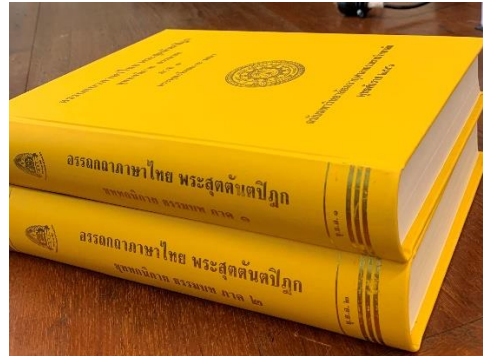
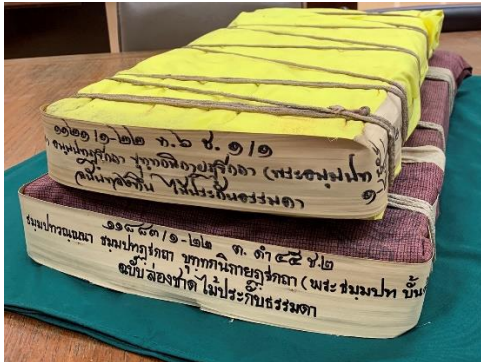
๖. คัมภีร์เป็นเครื่องให้ทราบปริยัติธรรม

คัมภีร์ธรรมบท ในความหมายตามพยัญชนะ มาจากคำว่า ธรรม (บาลี-ธมม) แปลว่าความดีงาม และคำว่า บท (บาลี-ปท) แปลว่า หนทาง เมื่อนำมารวมกันเป็น “ธรรมบท” จึงแปลว่า “หนทางแห่งความดีงาม” ดังนั้น คัมภีร์ธรรมบทจึงหมายถึงคัมภีร์อันนำไปสู่หนทางแห่งความดีงาม

กล่าวโดยความหมายที่เข้าใจง่าย คัมภีร์ธรรมบทเป็นคัมภีร์ที่ทำให้ทราบสภาวะความเป็นจริงของชีวิตและนำไปสู่การเรียนรู้เพื่อออกจากทุกข์ทั้งปวงคือพระนิพพานนั่นเอง และเนื่องด้วยคัมภีร์ธรรมบทเป็นคัมภีร์ที่มีความไพเราะในเชิงฉันทลักษณ์ ละเอียดลึกซึ้งในเชิงปรัชญาความเป็นจริงที่เรียกว่าสัจธรรม ทั้งยังจดจำได้ง่าย ทำให้มีผู้นิยมศึกษาจดจำนำไปใช้ในชีวิตจริง จนเรียกได้ว่าเป็นเพชรเม็ดงามบรรดาเพชรทั้งหลายในพระไตรปิฎก ถึงกับแปลออกไปเป็นภาษาอื่น ๆ อีกหลายภาษา

^๒ พระมหาธิติพงศ์ อุดมปญโญ, ธรรมบทอรรถกถาแปลและสัมพันธ ภาค ๑ (กรุงเทพฯ: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๖๑) (ก).

พระคัมภีร์ธรรมบทอรรถกถา

ภาพที่ ๕ พระคัมภีร์ธรรมบทอรรถกถาโบราณและฉบับพิมพ์หนังสือภาษาไทย

อย่างไรก็ตาม ยังมีคัมภีร์อธิบายความคัมภีร์ธรรมบทชื่อว่าคัมภีร์ **ธรรมบทอรรถกถา** หรือจะเรียกคัมภีร์**อรรถกถาธรรมบท** ก็ไม่ผิด ชื่อวิชาการเป็นภาษาบาลีว่า **ธมมปทวณณนา ธมมปทฎกถา ขุททกนิกายฎกถา** ใช้ชื่อสั้น ๆ ว่า **ธมมปทฎกถา** คัมภีร์นี้ได้เพิ่มเติมเรื่องราวประกอบด้วยบุคคล เหตุการณ์ สถานที่ เรียกว่าบุคลาธิษฐาน ดำเนินเรื่องสอดคล้องน้อมเข้าหาพระคาถา ทำให้นักศึกษามากยิ่งขึ้น จนบางครั้งในยุคหลัง ๆ มักเรียกว่า **นิทานธรรมบท** เป็นความชาญฉลาดของผู้แต่งคัมภีร์ซึ่งใช้กุศโลบายในการดึงความสนใจของผู้ศึกษาเข้าหาธรรมะอย่างไม่รู้ตัว และทำให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาขึ้นเป็นลำดับ โดยใช้วิธีการนำพระคาถาธรรมบทมาตั้ง แล้วอธิบายถึงสาเหตุที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงพระคาถานั้นว่า ทรงตรัสเพราะปรารถนาเหตุอะไร ตรัสกับใคร และตรัสที่ไหน บางครั้งนำอดีตนิทานมาตรัสให้พุทธสาวกฟังบ้าง เป็นต้น การอธิบายมีอุปมาอุปไมย มีตัวอย่างเพื่อให้เข้าใจชัดเจน อธิบายนามธรรมให้เห็นเป็นรูปธรรมได้อย่างสมเหตุสมผล ตรงกับข้อสงสัย ได้ปัญญารู้เห็นจากการเปรียบเทียบนั้น

ธรรมบทอรรถกถา รวมข้อธรรมะตั้งแต่ขั้นต้นคือธรรมของผู้ครองเรือนเรียกว่า โลกียะ จนถึงธรรมขั้นสูงของผู้แสวงหาทางหลุดพ้นเรียกว่า โลกุตตระ **รวมทั้งหมด ๔๒๓ คาถา มี ๓๐๒ เรื่อง แบ่งเป็นวรรคได้ ๒๖ วรรค** ตามประเภทเนื้อหา คณะสงฆ์ไทยนำคัมภีร์ธรรมบทอรรถกถามาเป็นแบบเรียนของนักเรียนบาลี ตั้งแต่ชั้นเปรียญธรรม ๑-๖ ประโยค ใน ๒ วิชา คือวิชาแปลมคธเป็นไทย และวิชาแปลไทยเป็นมคธ โดยแบ่งคัมภีร์เป็น ๘ ภาค หรือ ๘ เล่ม แต่ละภาคได้รวมเรื่องต่าง ๆ ที่จัดเข้าในหมวดหรือวรรคเดียวกัน^๓ กล่าวคือประเภทเนื้อหาที่สื่อความหมายธรรมะไปทางเดียวกัน คือ

ภาค ๑ รวมเรื่องใน ยมกวรรค

ภาค ๒ รวมเรื่องใน อัปมาทวรรค และ จิตตวรรค

ภาค ๓ รวมเรื่องใน ปุพพวรรค และ พาลวรรค

^๓ พระมหาอธิพงษ์ อุตตมปัญโญ, ธรรมบทอรรถกถาแปลและสัมพันธ์ ภาค ๑ (กรุงเทพฯ: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๖๑) (๑)-(๒).

ภาค ๔ รวมเรื่องใน ปันติตวรค อร์หัตตวรค และ สหัสสวรค

ภาค ๕ รวมเรื่องใน ปาปวรค ทินทวรค และ ชรารวรค

ภาค ๖ รวมเรื่องใน อตตวรค โลกวรค พุทธวรค สุขวรค ปิยวรค และ โกธวรค

ภาค ๗ รวมเรื่องใน มลวรค ัมมภูธรค มัคควรค ปกณณกวรค นิรยวรค และ นาควรค

ภาค ๘ รวมเรื่องใน ตันทวรค ภิกขุวรค และ พราหมณวรค

หลักสูตรเปรียญธรรมนำคัมภีร์ธรรมบทอรรถกถามาให้นักเรียนบาลีศึกษาในวิชาแปลมคธเป็นไทยคือแปลภาษาบาลีให้เป็นภาษาไทย และวิชาแปลไทยเป็นมคธคือแปลภาษาไทยให้เป็นภาษาบาลีที่เรียกกันว่าวิชาแปลกลับ โดยมีรายละเอียดดังนี้

ธรรมบทอรรถกถา ภาค ๑-๒-๓-๔ เป็นวิชาแปลมคธเป็นไทย ชั้นประโยค ๑-๒

ธรรมบทอรรถกถา ภาค ๕-๖-๗-๘ เป็นวิชาแปลมคธเป็นไทย ชั้นประโยค ป.๓

ธรรมบทอรรถกถา ภาค ๑ เป็นวิชาแปลไทยเป็นมคธ ชั้นประโยค ป.๔

ธรรมบทอรรถกถา ภาค ๒-๓-๔ เป็นวิชาแปลไทยเป็นมคธ ชั้นประโยค ป.๕

ธรรมบทอรรถกถา ภาค ๕-๖-๗-๘ เป็นวิชาแปลไทยเป็นมคธ ชั้น ประโยค ป.๖

เนื้อหาคัมภีร์ธรรมบทอรรถกถา

การที่คณะสงฆ์ไทยได้นำธรรมบทอรรถกถามาเป็นหลักสูตรการศึกษาให้กุลบุตรได้ศึกษานั้น เพราะเห็นประโยชน์ในอันที่จะทำให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาในการปฏิบัติตามแนวทางปริยัติและปฏิบัติธรรมนำไปสู่ความรู้แจ้งเห็นจริงในพระสัทธรรม จึงแบ่งธรรมบทอรรถกถาออกเป็น ๘ ภาค เพื่อสะดวกในการศึกษาแต่ละชั้นเปรียญธรรมซึ่งมีรายละเอียด ดังนี้

๑. ยมกวรค หมายความว่าด้วยธรรมเป็นคู่กัน เนื้อความมีทั้งหมด ๑๔ เรื่อง ๑. เรื่องพระจักขุปาลเถระ [๑]^๔ ๒. เรื่องมัญญกณทลี [๒] ๓. เรื่องพระติสสเถระ [๓] ๔. เรื่องความเกิดขึ้นของนางกาลสิยภินิ [๔] ๕. เรื่องภิกษุชาวเมืองโกสัมพี [๕] ๖. เรื่องจุลกาลและมหากาล [๖] ๗. เรื่องพระเทวทัต [๗] ๘. เรื่องสญชัย [๘] ๙. เรื่องพระนันทเถระ [๙] ๑๐. เรื่องนายจุนทสุกริก [๑๐] ๑๑. เรื่องธัมมิกอุบาสก [๑๑] ๑๒. เรื่องพระเทวทัต [๑๒] ๑๓. เรื่องนางสุนนาเทวี [๑๓] ๑๔. เรื่องภิกษุ ๒ สหาย [๑๔]

๒. อัปมาทวรค หมายความว่าด้วยความไม่ประมาท เนื้อความมีทั้งหมด ๙ เรื่อง ๑. เรื่องพระนางสามาวดี [๑๕] ๒. เรื่องกุมภโฆษก [๑๖] ๓. เรื่องพระจุฬปันทกเถระ [๑๗] ๔. เรื่องพาลนักษัตร [๑๘] ๕. เรื่องพระมหากัสสปเถระ [๑๙] ๖. เรื่องภิกษุ ๒ สหาย [๒๐] ๗. เรื่องท้าวสักกะ [๒๑] ๘. เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง [๒๒] ๙. เรื่องพระติสสเถระผู้มีปิกติอยู่ในนิคม [๒๓]

๓. จิตตวรค หมายความว่าด้วยการฝึกจิต เนื้อความมีทั้งหมด ๙ เรื่อง ๑. เรื่องพระเมฆิยเถระ [๒๔] ๒. เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง [๒๕] ๓. เรื่องอุกกัณฐิตภิกษุ [๒๖] ๔. เรื่องพระภาคิโนยสังฆรักขิตเถระ [๒๗]

^๔ วงเล็บ [...] บอกให้ทราบจำนวนเรื่องทั้งหมดรวมทุกวรรคของธรรมบทอรรถกถา

๕. เรื่องพระจิตตหัตถเถระ [๒๘] ๖. เรื่องภิกษุผู้ปรารภวิปัสสนา [๒๙] ๗. เรื่องพระพุทฺธคัตตติสเถระ [๓๐]
๘. เรื่องนันทโคपालกะ [๓๑] ๙. เรื่องพระโสรัญเถระ [๓๒]

๔. **ปุปพวรรค** หมวดว่าด้วยดอกไม้ เนื้อความมีทั้งหมด ๑๒ เรื่อง ๑. เรื่องภิกษุ ๕๐๐ รูป
ผู้ชวนขายในปฐวิกิตา [๓๓] ๒. เรื่องพระเถระผู้เจริญมรณังคัมภีร์ [๓๔] ๓. เรื่องพระเจ้าวิฑูฑกะ [๓๕]
๔. เรื่องนางปติปฐิกา [๓๖] ๕. เรื่องโกสิยเศรษฐีผู้มีความตระหนี่ [๓๗] ๖. เรื่องปาฎิกาสีวก [๓๘] ๗. เรื่อง
ฉัตตปาณิอุบาสก [๓๙] ๘. เรื่องนางวิสาขา [๔๐] ๙. เรื่องปัญหาของพระอานนทเถระ [๔๑] ๑๐. เรื่องถวาย
บิณฑบาตแก่พระมหากัสสปเถระ [๔๒] ๑๑. เรื่องปริณิพพานของพระโคตมเถระ [๔๓] ๑๒. เรื่องครหทินน์ [๔๔]

๕. **พาลวรรค** หมวดว่าด้วยคนพาล เนื้อความมีทั้งหมด ๑๕ เรื่อง ๑. เรื่องบุรุษคนใดคนหนึ่ง [๔๕]
๒. เรื่องสัทธิวาหริกของพระมหากัสสปเถระ [๔๖] ๓. เรื่องอานนทเศรษฐี [๔๗] ๔. เรื่องโจรผู้ทำลายปม
[๔๘] ๕. เรื่องพระอุทายีเถระ [๔๙] ๖. เรื่องภิกษุชาวเมืองปาฐา [๕๐] ๗. เรื่องสุปปพุทธภุช [๕๑] ๘. เรื่อง
ชาวนา [๕๒] ๙. เรื่องนายสุนนมาลาการ [๕๓] ๑๐. เรื่องพระอุบลวรรณาเถรี [๕๔] ๑๑. เรื่องขัมพุกาสีวก [๕๕]
๑๒. เรื่องอหิเปต [๕๖] ๑๓. เรื่องสัจจิกูเปรต [๕๗] ๑๔. เรื่องพระสุธรรมเถระ [๕๘] ๑๕. เรื่องพระวน
วาสีติสสเถระ [๕๙]

๖. **ปณิตตวรรค** หมวดว่าด้วยบัณฑิต เนื้อความมีทั้งหมด ๑๑ เรื่อง ๑. เรื่องพระราธเถระ [๖๐]
๒. เรื่องภิกษุอัสนธิและปุนัพพสุกะ [๖๑] ๓. เรื่องพระฉนฺนเถระ [๖๒] ๔. เรื่องพระมหากัปปินเถระ [๖๓]
๕. เรื่องบัณฑิตสามเณร [๖๔] ๖. เรื่องพระลกุณฏกภัททิยเถระ [๖๕] ๗. เรื่องมารดาของนางกาณา [๖๖]
๘. เรื่องภิกษุ ๕๐๐ รูป [๖๗] ๙. เรื่องพระเถระผู้ตั้งอยู่ในธรรม [๖๘] ๑๐. เรื่องการฟังธรรม [๖๙] ๑๑. เรื่อง
ภิกษุอาคันตุกะ [๗๐]

๗. **อรหันตวรรค** หมวดว่าด้วยพระอรหันต์ เนื้อความมีทั้งหมด ๑๐ เรื่อง ๑. เรื่องหมอสีวก [๗๑]
๒. เรื่องพระมหากัสสปเถระ [๗๒] ๓. เรื่องพระเพฬภุชสีสเถระ [๗๓] ๔. เรื่องพระอนรุทธเถระ [๗๔]
๕. เรื่องพระมหากัจจายนเถระ [๗๕] ๖. เรื่องพระสารีบุตรเถระ [๗๖] ๗. เรื่องพระติสสเถระชาวกรุงโกสัมพี [๗๗]
๘. เรื่องพระสารีบุตรเถระ [๗๘] ๙. เรื่องพระขทรวนียเรวตเถระ [๗๙] ๑๐. เรื่องหญิงคนใดคนหนึ่ง [๘๐]

๘. **สัทธสวรรค** หมวดว่าด้วยหนึ่งในร้อยในพัน เนื้อความมีทั้งหมด ๑๔ เรื่อง ๑. เรื่องบุรุษผู้ฆ่า
โจรมีเคราแดง [๘๑] ๒. เรื่องพระทวารัจริยเถระ [๘๒] ๓. เรื่องพระกุนทลเกสเถรี [๘๓] ๔. เรื่องอนตถปุจฉก
พราหมณ์ [๘๔] ๕. เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นลูกของพระสารีบุตรเถระ [๘๕] ๖. เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นหลานของ
พระสารีบุตรเถระ [๘๖] ๗. เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นสหายของพระสารีบุตรเถระ [๘๗] ๘. เรื่องอายุวัฒนกุมาร [๘๘]
๙. เรื่องสังกัจจสามเณร [๘๙] ๑๐. เรื่องพระขานุกอณตัญญเถระ [๙๐] ๑๑. เรื่องพระสัปปทาสเถระ [๙๑]
๑๒. เรื่องนางปฐาจารา [๙๒] ๑๓. เรื่องนางกิสาคอติมี [๙๓] ๑๔. เรื่องพระพทุตติกเถรี [๙๔]

๙. **ปาปวรรค** หมวดว่าด้วยบาป เนื้อความมีทั้งหมด ๑๒ เรื่อง ๑. เรื่องพราหมณ์ชื่อจุเพกสาฎก
[๙๕] ๒. เรื่องพระเสยยสกัตเถระ [๙๖] ๓. เรื่องนางลาชเทวธิดา [๙๗] ๔. เรื่องอนาถบิณฑิกเศรษฐี [๙๘]
๕. เรื่องภิกษุไม่ถนอมบริวาร [๙๙] ๖. เรื่องเศรษฐีซื้อพิฬาลปกะ [๑๐๐] ๗. เรื่องมหาธนวาณิช [๑๐๑]
๘. เรื่องนายพรานกุกกุมิตร [๑๐๒] ๙. เรื่องนายพรานสุนัขชื่อโกกะ [๑๐๓] ๑๐. เรื่องพระติสสเถระ
ผู้เข้าถึงสกุลนายช่างแก้ว [๑๐๔] ๑๑. เรื่องชน ๓ คน [๑๐๕] ๑๒. เรื่องเจ้าสุปปพุทธคาณะ [๑๐๖]

๑๐. **พันทวารรค** หมวคว่าด้วยการลงทัณฑ์ เนื้อความมีทั้งหมด ๑๑ เรื่อง ๑. เรื่องภิกษุณัฬพัคคีย์ [๑๐๗] ๒. เรื่องภิกษุณัฬพัคคีย์ [๑๐๘] ๓. เรื่องเด็กหลายคน [๑๐๙] ๔. เรื่องพระโกณฑธานเถระ [๑๑๐] ๕. เรื่องอุโบสถกรรม [๑๑๑] ๖. เรื่องอชครเปรต [๑๑๒] ๗. เรื่องพระมหาโมคคัลลานเถระ [๑๑๓] ๘. เรื่องภิกษุมิถันทะมาก [๑๑๔] ๙. เรื่องสันตติมหาอำมาตย์ [๑๑๕] ๑๐. เรื่องพระปิโณตติกเถระ [๑๑๖] ๑๑. เรื่องสุขสามเณร [๑๑๗]

๑๑. **ขรवारรค** หมวคว่าด้วยความชรา เนื้อความมีทั้งหมด ๙ เรื่อง ๑. เรื่องหญิงสหายของนางวิสาขา [๑๑๘] ๒. เรื่องนางสิริมา [๑๑๙] ๓. เรื่องพระอุตตราเถรี [๑๒๐] ๔. เรื่องพระอธิมานิกภิกษุ [๑๒๑] ๕. เรื่องพระนางรูปนันทาเถรี [๑๒๒] ๖. เรื่องพระนางมัลลิกาเทวี [๑๒๓] ๗. เรื่องพระโลหุทายีเถระ [๑๒๔] ๘. เรื่องปฐมโพธิกาล [๑๒๕] ๙. เรื่องบุตรเศรษฐีมีทรัพย์มาก [๑๒๖]

๑๒. **อิตตวารรค** หมวคว่าด้วยตน เนื้อความมีทั้งหมด ๑๐ เรื่อง ๑. เรื่องโพธิราชกุมาร [๑๒๗] ๒. เรื่องพระอุปนันทกยาบุตร [๑๒๘] ๓. เรื่องพระปธานิกตีสสเถระ [๑๒๙] ๔. เรื่องมารดาของพระกุมารกัสสปเถระ [๑๓๐] ๕. เรื่องอุบาสกชื่อมหากาล [๑๓๑] ๖. เรื่องพระเทวทัต [๑๓๒] ๗. เรื่องกระสือกกระสนเพื่อจะทำลายสงฆ์ [๑๓๓] ๘. เรื่องพระกาลเถระ [๑๓๔] ๙. เรื่องอุบาสกชื่อจุลกาล [๑๓๕] ๑๐. เรื่องพระอิตตทัตถเถระ [๑๓๖]

๑๓. **โลกวารรค** หมวคว่าด้วยโลก เนื้อความมีทั้งหมด ๑๑ เรื่อง ๑. เรื่องภิกษุหนุ่ม [๑๓๗] ๒. เรื่องพระเจ้าสุทโธทนะ [๑๓๘] ๓. เรื่องภิกษุผู้เจริญวิปัสสนา [๑๓๙] ๔. เรื่องอภัยราชกุมาร [๑๔๐] ๕. เรื่องพระสัมมชชนเถระ [๑๔๑] ๖. เรื่องพระอังคสิมมเถระ [๑๔๒] ๗. เรื่องจิตตานายช่างหูก [๑๔๓] ๘. เรื่องภิกษุ ๓๐ รูป [๑๔๔] ๙. เรื่องนางจิญจมาณวิกา [๑๔๕] ๑๐. เรื่องอสทิสถาน [๑๔๖] ๑๑. เรื่องนายกาสบุตรของอนาถปิณฑิกเศรษฐี [๑๔๗]

๑๔. **พุทธวารรค** หมวคว่าด้วยพระพุทธเจ้า เนื้อความมีทั้งหมด ๙ เรื่อง ๑. เรื่องมารธิดา [๑๔๘] ๒. เรื่องยมกปาฏิหาริย์ [๑๔๙] ๓. เรื่องนาคราชชื่อเอรภัตตะ [๑๕๐] ๔. เรื่องปัญหาของพระอนนทเถระ [๑๕๑] ๕. เรื่องภิกษุผู้ไม่มียินดี [๑๕๒] ๖. เรื่องบุโรหิตชื่ออัคคิทัต [๑๕๓] ๗. เรื่องปัญหาพระอนนทเถระ [๑๕๔] ๘. เรื่องสัมพหุลภิกษุ [๑๕๕] ๙. เรื่องพระเจดีย์ทองของพระกัสสปทสพล [๑๕๖]

๑๕. **สุขวารรค** หมวคว่าด้วยความสุข เนื้อความมีทั้งหมด ๘ เรื่อง ๑. เรื่องระงับความทะเลาะแห่งหมู่พระญาติ [๑๕๗] ๒. เรื่องมาร [๑๕๘] ๓. เรื่องปราชัยของพระเจ้าโกศล [๑๕๙] ๔. เรื่องเด็กหญิงแห่งตระกูลคนใดคนหนึ่ง [๑๖๐] ๕. เรื่องอุบาสกคนใดคนหนึ่ง [๑๖๑] ๖. เรื่องพระเจ้าปเสนทิโกศล [๑๖๒] ๗. เรื่องพระติสสเถระ [๑๖๓] ๘. เรื่องท้าวสักกะ [๑๖๔]

๑๖. **ปิยวารรค** หมวคว่าด้วยสิ่งอันเป็นที่รัก เนื้อความมีทั้งหมด ๙ เรื่อง ๑. เรื่องบรรพชิต ๓ รูป [๑๖๕] ๒. เรื่องกุมภพินคนใดคนหนึ่ง [๑๖๖] ๓. เรื่องนางวิสาขาอุบาสิกา [๑๖๗] ๔. เรื่องเจ้าลิจฉวี [๑๖๘] ๕. เรื่องอนติถิคันธกุมาร [๑๖๙] ๖. เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง [๑๗๐] ๗. เรื่องเด็ก ๕๐๐ คน [๑๗๑] ๘. เรื่องพระอนาคามีเถระ [๑๗๒] ๙. เรื่องนายนันทิยะ [๑๗๓]

๑๗. **โกธวารรค** หมวคว่าด้วยความโกรธ เนื้อความมีทั้งหมด ๘ เรื่อง ๑. เรื่องเจ้าหญิงโรหิณี [๑๗๔] ๒. เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง [๑๗๕] ๓. เรื่องอุตตราอุบาสิกา [๑๗๖] ๔. เรื่องปัญหาของพระโมคคัล

ลานเถระ [๑๗๗] ๕. เรื่องปัญหาที่ภิกษุทูลถาม [๑๗๘] ๖. เรื่องนางปุลณทาสี [๑๗๙] ๗. เรื่องอตุลอุบาสก [๑๘๐] ๘. เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์ [๑๘๑]

๑๘. **มลวรรค** หมวดว่าด้วยมลทิน เนื้อความมีทั้งหมด ๑๒ เรื่อง ๑. เรื่องบุตรของนายโคฆาตัก [๑๘๒] ๒. เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง [๑๘๓] ๓. เรื่องพระติสสเถระ [๑๘๔] ๔. เรื่องพระโฬุทายีเถระ [๑๘๕] ๕. เรื่องกุลบุตรคนใดคนหนึ่ง [๑๘๖] ๖. เรื่องภิกษุชื่อจุฬาสรี [๑๘๗] ๗. เรื่องอุบาสก ๕ คน [๑๘๘] ๘. เรื่องภิกษุหนุ่มชื่อติสสะ [๑๘๙] ๙. เรื่องอุบาสก ๕ คน [๑๙๐] ๑๐. เรื่องเมณฑกเศรษฐี [๑๙๑] ๑๑. เรื่องพระอุชฌมานสัณณเถระ [๑๙๒] ๑๒. เรื่องสุภททปริพาชก [๑๙๓]

๑๙. **จัมมัตถวรรค** หมวดว่าด้วยผู้ตั้งอยู่ในธรรม เนื้อความมีทั้งหมด ๑๐ เรื่อง ๑. เรื่องมหาอำมาตย์ผู้วินิจฉัย [๑๙๔] ๒. เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์ [๑๙๕] ๓. เรื่องพระเอกุทานเถระ [๑๙๖] ๔. เรื่องพระลูกณฏกภททียเถระ [๑๙๗] ๕. เรื่องภิกษุมากรูป [๑๙๘] ๖. เรื่องภิกษุชื่อหัตถกะ [๑๙๙] ๗. เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง [๒๐๐] ๘. เรื่องเดียรธีย์ [๒๐๑] ๙. เรื่องพรานเบ็ดชื่ออริยะ [๒๐๒] ๑๐. เรื่องภิกษุมากรูป [๒๐๓]

๒๐. **มรรควรรค** หมวดว่าด้วยมรรค เนื้อความมีทั้งหมด ๑๐ เรื่อง ๑. เรื่องภิกษุ ๕๐๐ รูป [๒๐๔] ๒. เรื่องภิกษุ ๕๐๐ รูปอื่นอีก [๒๐๕] ๓. เรื่องพระปธานกัมมิกติสสเถระ [๒๐๖] ๔. เรื่องสุกรเปรต [๒๐๗] ๕. เรื่องพระโปฐิตเถระ [๒๐๘] ๖. เรื่องพระเถระแก่ [๒๐๙] ๗. เรื่องสัทธิวาฬิกของพระสารีบุตรเถระ [๒๑๐] ๘. เรื่องพ่อค้ามีทรัพย์มาก [๒๑๑] ๙. เรื่องนางกิสาคโคตมี [๒๑๒] ๑๐. เรื่องนางปฐาจารา [๒๑๓]

๒๑. **ปภินณวรรค** หมวดว่าด้วยเบ็ดเตล็ด เนื้อความมีทั้งหมด ๙ เรื่อง ๑. เรื่องบุรพกรรมของพระองค์ [๒๑๔] ๒. เรื่องกุมาริกากินไขไก่ [๒๑๕] ๓. เรื่องภิกษุชวณครภททียะ [๒๑๖] ๔. เรื่องพระลูกณฏกภททียเถระ [๒๑๗] ๕. เรื่องนายทาสากฎีกะ [๒๑๘] ๖. เรื่องภิกษุวัชชีบุตร [๒๑๙] ๗. เรื่องจิตตคฤหบดี [๒๒๐] ๘. เรื่องนางจุฬสุภททา [๒๒๑] ๙. เรื่องพระเถระชื่อเอกวิหารี [๒๒๒]

๒๒. **นिरยวรรค** หมวดว่าด้วยนรก เนื้อความมีทั้งหมด ๙ เรื่อง ๑. เรื่องนางปริพาชิกาชื่อสุนทรี [๒๒๓] ๒. เรื่องสัตว์ผู้ถูกทุกข์เบียดเบียน [๒๒๔] ๓. เรื่องภิกษุผู้อยู่ที่ฝั่งแม่น้ำชื่อวัคคุมทา [๒๒๕] ๔. เรื่องบุตรเศรษฐีชื่อเชมกะ [๒๒๖] ๕. เรื่องภิกษุว่ายาก [๒๒๗] ๖. เรื่องหญิงชู้หึง [๒๒๘] ๗. เรื่องอาคันตุกภิกษุ [๒๒๙] ๘. เรื่องนิครนถ์ [๒๓๐] ๙. เรื่องสาวกเดียรธีย์ [๒๓๑]

๒๓. **นาควรรค** หมวดว่าด้วยช้าง เนื้อความมีทั้งหมด ๘ เรื่อง ๑. เรื่องของพระองค์ [๒๓๒] ๒. เรื่องภิกษุผู้เคยเป็นควาญช้าง [๒๓๓] ๓. เรื่องบุตรของพราหมณ์เฒ่า [๒๓๔] ๔. เรื่องพระเจ้าปเสนทิโกศล [๒๓๕] ๕. เรื่องसानุสามเณร [๒๓๖] ๖. เรื่องช้างชื่อปาเวระกะ [๒๓๗] ๗. เรื่องสัมพหุลภิกษุ [๒๓๘] ๘. เรื่องมาร [๒๓๙]

๒๔. **ตันหาวรรค** หมวดว่าด้วยตัณหา เนื้อความมีทั้งหมด ๑๒ เรื่อง ๑. เรื่องปลาช็อกปิละ [๒๔๐] ๒. เรื่องนางลูกสุกร [๒๔๑] ๓. เรื่องวิพันทกภิกษุ [๒๔๒] ๔. เรื่องเรือนจำ [๒๔๓] ๕. เรื่องพระนางเขมา [๒๔๔] ๖. เรื่องบุตรเศรษฐีชื่ออุคคเสน [๒๔๕] ๗. เรื่องจุฬรณคคหบัณฑิต [๒๔๖] ๘. เรื่องมาร [๒๔๗] ๙. เรื่องอุปกาสิก [๒๔๘] ๑๐. เรื่องท้าวสักกเทวราช [๒๔๙] ๑๑. เรื่องเศรษฐีผู้ไม่มีบุตร [๒๕๐] ๑๒. เรื่องอังกูรเทพบุตร [๒๕๑]

๒๕. **ภิกขุวรรณ** หมวคว่าด้วยภิกษุ เนื้อความมีทั้งหมด ๑๒ เรื่อง ๑. เรื่องภิกษุ ๕ รูป [๒๕๒] ๒. เรื่องภิกษุฆ่าหงส์ [๒๕๓] ๓. เรื่องภิกษุชื่อโกกาลิกะ [๒๕๔] ๔. เรื่องพระธรรมมารามเถระ [๒๕๕] ๕. เรื่องภิกษุคบภิกษุผู้เป็นฝักฝ่ายผิดรูปใดรูปหนึ่ง [๒๕๖] ๖. เรื่องปัญจคคทายกพราหมณ์ [๒๕๗] ๗. เรื่องสัมพหุลภิกษุ [๒๕๘] ๘. เรื่องภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูป [๒๕๙] ๙. เรื่องพระสันตกายเถระ [๒๖๐] ๑๐. เรื่องพระนังคัลภูเถระ [๒๖๑] ๑๑. เรื่องพระวักลิเถระ [๒๖๒] ๑๒. เรื่องสุนสามเณร [๒๖๓]

๒๖. **พราหมณวรรค** หมวคว่าด้วยพราหมณ์ เนื้อความมีทั้งหมด ๓๙ เรื่อง ๑. เรื่องพราหมณ์ผู้มีความเลื่อมใสมาก [๒๖๔] ๒. เรื่องภิกษุมารูป [๒๖๕] ๓. เรื่องมาร [๒๖๖] ๔. เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง [๒๖๗] ๕. เรื่องพระอานนทเถระ [๒๖๘] ๖. เรื่องบรรพชิตรูปใดรูปหนึ่ง [๒๖๙] ๗. เรื่องพระสารีบุตรเถระ [๒๗๐] ๘. เรื่องพระนางมหาปชาบดีโคตมี [๒๗๑] ๙. เรื่องพระสารีบุตรเถระ [๒๗๒] ๑๐. เรื่องขุณฺโณพราหมณ์ [๒๗๓] ๑๑. เรื่องกุหกพราหมณ์ [๒๗๔] ๑๒. เรื่องนางกิสาโคตมี [๒๗๕] ๑๓. เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง [๒๗๖] ๑๔. เรื่องอุคคเสน [๒๗๗] ๑๕. เรื่องพราหมณ์ ๒ คน [๒๗๘] ๑๖. เรื่องอักโกสภารทวาชพราหมณ์ [๒๗๙] ๑๗. เรื่องพระสารีบุตรเถระ [๒๘๐] ๑๘. เรื่องพระอุบลวรรณาเถรี [๒๘๑] ๑๙. เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง [๒๘๒] ๒๐. เรื่องพระเขมาภิกษุณี [๒๘๓] ๒๑. เรื่องพระติสสเถระอยู่ในเงื้อมเขา [๒๘๔] ๒๒. เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง [๒๘๕] ๒๓. เรื่องสามเณร [๒๘๖] ๒๔. เรื่องพระมหาปันถกเถระ [๒๘๗] ๒๕. เรื่องพระปิลินทวัจฉเถระ [๒๘๘] ๒๖. เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง [๒๘๙] ๒๗. เรื่องพระสารีบุตรเถระ [๒๙๐] ๒๘. เรื่องพระมหาโมคคัลลานเถระ [๒๙๑] ๒๙. เรื่องพระเวตเถระ [๒๙๒] ๓๐. เรื่องพระจันทามเถระ [๒๙๓] ๓๑. เรื่องพระสีลเถระ [๒๙๔] ๓๒. เรื่องพระสุนทรสมุทเถระ [๒๙๕] ๓๓. เรื่องพระโชติกเถระ [๒๙๖] ๓๔. เรื่องภิกษุผู้เคยเป็นนักฟ้อนรูปที่ ๑ [๒๙๗] ๓๕. เรื่องภิกษุผู้เคยเป็นนักฟ้อนรูปที่ ๒ [๒๙๘] ๓๖. เรื่องพระวังคีสเถระ [๒๙๙] ๓๗. เรื่องพระธรรมทินนาเถรี [๓๐๐] ๓๘. เรื่องพระอังคลิมาเถระ [๓๐๑] ๓๙. เรื่องเทวหิตพราหมณ์ [๓๐๒]

โครงสร้างธรรมบทอรรถกถา

เนื่องจากคัมภีร์ธรรมบทอรรถกถาเป็นคัมภีร์อธิบายพระไตรปิฎกในลักษณะผูกเรื่องราวต่าง ๆ ทำนองนิทานมีบุคคล เหตุการณ์ และสถานที่ ทำให้เข้าใจธรรมะพระคาถาที่มาในพระไตรปิฎก ดังนั้นจึงใช้ชื่อบุคคลที่เป็นตัวเอกมาตั้งเป็นชื่อเรื่องต่าง ๆ เช่น เรื่องพระจักขุบาลเถระ เรื่องพระวักลิเถระ เรื่องเมณฑกเศรษฐี เป็นต้น ซึ่งต่างจากพระสูตรทั่ว ๆ ไปในพระไตรปิฎกที่เน้นเนื้อหาธรรมะนำมาตั้งเป็นชื่อเรื่อง เช่น อัมมจักกัปปวัตตนสูตร ตรัสแสดงความเป็นไปทั่วแห่งกัลป์พระธรรมและส่วนสุด ๒ อย่างที่ภิกษุไม่ควรประพาศคือที่สุดข้างหย่อนและที่สุดข้างตั้ง แล้วสอนให้เดินทางสายกลางที่เรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา เป็นต้น

ในบรรดาพระคาถาพุทธพจน์ ๔๒๓ บท พระพุทธโฆสจารย์ นำมาแต่งอรรถกถาอธิบายเนื้อเรื่อง และตั้งชื่อเรื่องเป็นชื่อบุคคลตัวเอกของเรื่องทั้งหมดได้ ๓๐๒ เรื่องนั้น มีโครงสร้างการแต่ง เป็น ๖ ประการ^๕ ดังนี้

^๕ สุขญา ศิริธัญญกร. วิจารณ์คัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ ๑๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๕, จาก: <https://so04.tci-thaijo.org/index.php/JMA/article/view/141623>

๑) อารัมภกถา คำกล่าวปรารภเรื่อง ซึ่งเป็นคำปรารภเริ่มเรื่องว่า พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ไหน ทรงปรารภใคร จึงได้ตรัสพระธรรมเทศนานี้ หรือตรัสพระคานานั้น ๆ เป็นส่วนประกอบที่สำคัญในส่วนเบื้องต้น

๒) ปัจจุบันวัตถุ เรื่องที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน คือการนำเหตุการณ์หรือเรื่องราวต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดขึ้นในสมัยพุทธกาล ซึ่งเป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าปรารภยกขึ้นมาตรัสคานานั้น ๆ

๓) อดีตวัตถุ เรื่องเคยเกิดขึ้นมาแล้วในอดีตชาติ หมายถึงพระพุทธเจ้าตรัสเล่าเรื่องเพื่อแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับเรื่องปัจจุบัน

๔) คถา หมายถึงพระพุทธพจน์ ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยตรง แต่ก่อนที่จะเข้าสู่คานานั้น พระอรรถกถาจารย์ จะเล่าเรื่องของบุคคลนั้นแล้ว แสดงพฤติกรรมตามความที่จะมีในพระคถา เสร็จแล้วจึงเป็นพระคถาพุทธพจน์ ท่านจะแสดงไว้ตามลำดับนั้น

๕) ไวยาकरणะ เมื่อแสดงพระพุทธพจน์คถาจบแล้ว จากนั้น ก็เป็นการแก้รรถหรืออธิบาย ธรรมที่ปรากฏในคานานั้น ๆ เพื่อให้เกิดความเข้าใจชัดเจน บางเรื่องอาจนำเรื่องอดีตนิทานมาแสดงไว้ต่อท้ายก็มี เพื่อเป็นการดำเนินเรื่องประกอบคถา หรือเล่าเรื่องความสัมพันธ์ของบุคคลในอดีตกับปัจจุบัน

๖) สรุป ในตอนท้ายของแต่ละเรื่องจะมีสรุปเรื่องนั้นไว้ว่า ผลแห่งการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าในครั้งนั้น ผลเป็นอย่างไร โดยส่วนมาก ผู้ที่เป็นต้นเหตุ ให้พระพุทธเจ้าตรัสเรื่องนั้น จะบรรลुโสดาปัตติผล และพระธรรมเทศนานั้นมีประโยชน์แก่เทวดาและมนุษย์เป็นจำนวนมาก

ประวัติผู้รจนาคัมภีร์ธรรมบทอรรถกถา

พระเถระผู้มีคุณูปการต่อพระพุทธศาสนา พระพุทธสาวกชั้นหลัง ๆ ในสายคันถธุระผู้ศึกษาตามพระคัมภีร์ และได้รับความนิยมนิยมนับในทางวิชาการศาสนาอย่างกว้างขวาง ท่านคือพระพุทธโฆสาจารย์ ได้แต่งคัมภีร์อธิบายพระไตรปิฎกไว้เป็นจำนวนมาก เช่น สมันตปาสาทิกา อธิบายพระวินัยปิฎก สุมังคลวิลาสินี อธิบายทีฆนิกาย พระสุตตันตปิฎก อัญญสาลินี อธิบายอัมมสังคณี พระอภิธรรมปิฎก เป็นต้น ซึ่งนักวิชาการศาสนาจัดเข้าไว้ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา บางคัมภีร์ถึงกับจัดประเภทไว้เฉพาะเรียกว่าปกรณ์พิเศษ เพราะถือว่าอธิบายพระไตรปิฎกครบถ้วนสมบูรณ์รวมไว้ในคัมภีร์เดียว เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น

พระพุทธโฆสาจารย์ หรือ **พระพุทธโฆสเถระ** ได้รจนาคัมภีร์อัมมบทปฏิฐกถา อธิบายเนื้อหาพระคถาใน อัมมบท ขุททกนิกาย สุตตันตปิฎก ซึ่งคนไทยเรียกกันทั่วไปว่า **ธรรมบทอรรถกถา** เป็นคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายพระไตรปิฎกตามหมวดหมู่ซึ่งมีชื่อเสียงกล่าวขานมากอีกคัมภีร์หนึ่ง

ธีรวัธ บำเพ็ญบุญบารมี^๖ กล่าวว่า “พระพุทธโฆสาจารย์เกิดในตระกูลพราหมณ์บุตรบ้านนายโฆสคาม ใกล้ตำบลพุทธรคยา ภาคเหนือของประเทศอินเดีย นามเดิมท่านว่า “โฆสะ” เป็นผู้ที่มีปัญญาเฉียบแหลมมาตั้งแต่เด็กเรียนจบไตรเพทตั้งแต่วัยหนุ่ม สาเหตุที่ออกบวชในพระพุทธศาสนาทั้ง ๆ ที่นับถือศาสนา

^๖ ธีรวัธ บำเพ็ญบุญบารมี. ประวัติพระพุทธโฆสาจารย์. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ ๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๕, จาก:

<https://www.gotoknow.org/posts/512710>

พราหมณ์ ตามคัมภีร์มหาวิงสะกล่าวว่า วันหนึ่งท่านสาธยายมนต์ปัทมชโลอยู่ ถูกพระเถระในพระพุทธศาสนา ชื่อพระเรวตเถระ ร้องทักว่า “ลาที่ไหนมาร้องอยู่ที่นี้” รู้สึกโกรธจึงร้องสวนไปว่า “สมณะท่านรู้หรือเปล่าว่า มนต์ที่เราสาธยายไปนี่คือมนต์ปัทมชโล” พระเถระตอบว่า “รู้” หลังจากนั้นเขาได้ถามปัญหาที่ยาก ๆ ในมนต์ ชื่อปัทมชโลนั้น พระเถระก็ตอบได้หมดสิ้น พอพระเถระถามปัญหาในพระอภิธรรมปิฎกบ้าง ก็ตอบไม่ได้ จึงอยากจะเรียนรู้บ้างจึงขอบวชอยู่กับพระเถระจนมีความรู้แตกฉานปรากฏนามว่า “พุทธโฆสะ” แปลกันว่า “ผู้มีเสียงกังวาลดุจพระสุรเสียงของพระพุทธเจ้า” แต่ตามความหมายน่าจะแปลว่า “ผู้ประกาศธรรมของพระพุทธเจ้า” มากกว่า

ส่วน “พุทธโฆสอุปัติ” ให้รายละเอียดตอนนี้อย่างต่างไปว่าพระเรวตเถระคุ้นเคยกับบิดาของโฆสะ อยู่ก่อนแม้ว่าจะนับถือคนละศาสนาก็ตาม วันหนึ่งขณะที่พระเถระไปเยี่ยมเกสพพราหมณ์ คนในบ้านเอา อาสนะของโฆสะไปปูให้พระเถระนั่ง โฆสะกลับมาเห็นเข้าจึงโกรธเกิดการโต้เถียงความรู้ในไตรเพทกันขึ้น พระเถระก็ตอบได้หมดสิ้น พอพระเถระถามบ้าง พราหมณ์หนุ่มกลับตอบไม่ได้ จึงบวชเป็นศิษย์ของท่าน หวังจะเรียนให้สูงขึ้น พระเถระจึงให้ท่านเรียนพระไตรปิฎก

พระพุทธโฆสอาจารย์เกิดและมีช่วงชีวิตอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๐ (พ.ศ. ๙๐๑ – ๑,๐๐๐) เป็นพระ อรรถกถาจารย์ที่มีชื่อเสียงและผลงานเป็นที่ยอมรับในพุทธศาสนาเถรวาท โดยเฉพาะอย่างยิ่งผลงาน อันเลื่องลือนามได้แก่คัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์ธรรมบทอรรถกถา ซึ่งสองคัมภีร์นี้เป็นคัมภีร์ที่ไม่เคยตกยุค หรือล้าสมัย อาจเรียกได้ว่าร่วมสมัยตลอดกาล

เพจบ้านจอมยุทธ^๗ กล่าวว่า “ในคัมภีร์มหาวิงสะ พระธัมมกิตติเถระได้กล่าวไว้ว่า มีพราหมณ์ คนหนึ่งเกิดใกล้กับสถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า มีความรู้แตกฉานในไตรเพท ด้วยความหยิ่งผยองในความรู้ ของตน พราหมณ์คนนั้นจึงได้เที่ยวไปโต้ตอบปัญหากับนักปราชญ์ทั่วชมพูทวีปจนไม่มีใครเทียบเขาได้ วันหนึ่ง เขาไปพักยังวัดแห่งหนึ่ง ตกกลางคืนก็สาธยายมนต์ชื่อ ปัทมชโล พระเรวตเถระผู้เป็นสังฆเถระในวัดนั้นได้สดับ เสียงสาธยายมนต์นั้น จึงร้องถามไปว่า “ลาที่ไหนมาร้องอยู่ที่นี้” พราหมณ์หนุ่มได้ยินก็เดือดดาลจึงร้องสวน ไปว่า ชีชะ สมณะ ท่านรู้หรือไม่ว่า เสียงลำนี้นี้หมายความว่าอย่างไร? พระเถระได้อธิบายความหมายของมนต์นั้น ให้เขาฟังอย่างถูกต้องทุกประการ จึงทำให้เขาเกิดความพิศวง ในที่สุดพระเรวตเถระได้ยกปัญหาอภิธรรม มาถามบ้าง พราหมณ์หนุ่มตอบไม่ได้ อยากจะได้มนต์นั้น จึงขอบวชศึกษาพระไตรปิฎกอยู่กับพระเรวตเถระ จนมีความรู้แตกฉาน ภายหลังจึงปรากฏนามว่า “พุทธโฆสะหรือ“พระพุทธโฆสอาจารย์”

ขณะที่พักอยู่กับพระอุปัชฌาย์นั้น พระพุทธโฆสะ ได้แต่งคัมภีร์ ญาโณทัย เสร็จแล้วจึงได้เริ่มแต่ง อรรถกถาพระอภิธรรม ชื่อ อรรถกถาปิณฑะและอรรถกถาพระปริตร (พระสูตร) พระอุปัชฌาย์ทราบเข้า จึงแนะนำให้แปลอรรถกถาพระไตรปิฎกที่ลังกาจากภาษาสิงหมาเป็นภาษามคธ แล้วนำกลับมา เพื่อประโยชน์แก่ชาวโลก ท่านออกเดินทางไปยังเกาะลังกาตามคำแนะนำของพระอุปัชฌาย์เข้าพบกับ

^๗ บ้านจอมยุทธ. พระพุทธโฆสอาจารย์. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๕, จาก:

https://www.baanjommyut.com/library_2/extension-3/buddhist_history_professor/02.html

พระสังฆपालเถระพระสังฆราชแห่งลังกา แล้วขออนุญาตแปลอรรถกถาพระไตรปิฎก พระสังฆราชจึงตั้งกระทู้คาถาให้ ๔ บาท เพื่อทดสอบสติปัญญาว่าท่านพระพุทโธสมาจารจะสามารถทำงานใหญ่เช่นนี้ได้หรือไม่

พระพุทโธสมะ ได้แต่งหนังสือขึ้นเล่มหนึ่ง พรรณนาพระคานานันโดยพิสดาร ให้ชื่อว่า “วิสุทธิมรรค” ซึ่งนับเป็นคัมภีร์ที่มีเนื้อหาสมบูรณ์ที่สุด หลังจากพระสังฆपालเถระตรวจสอบปกรณ์ที่พระพุทโธสมะแต่งขึ้นถวายแล้ว ก็อุทานด้วยความปลาบปลื้มว่า “ภิกษุหนุ่มรูปนี้เห็นจะเป็นพระศรีอาริยมตไตรยโพธิสัตว์แน่แท้” แล้วได้มอบพระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาให้ พระพุทโธสมะได้ศึกษาจนชำซ่องแล้วจึงได้เริ่มแปลสู่ภาษามคร ท่านใช้เวลา ๑ ปี เสร็จแล้วจึงนำคัมภีร์เหล่านั้นกลับไปยังชมพูทวีป”

เพจบ้านจอมยุทธอธิบายเสริมอีกว่า “ส่วนในคัมภีร์พุทโธสุปปัตติพระมหามงคลเถระกล่าวไว้ว่ามีเด็กหนุ่มคนหนึ่งนามว่าโสมะ เกิดในตระกูลเกสราพราหมณ์นายบ้านโสมะ มีไหวพริบสติปัญญาเป็นเลิศสามารถเรียนจบไตรเพทแต่เยาว์วัย วันหนึ่งพระเรวตะเถระผู้รู้จักคุ้นเคยบิดาของโสมะได้ไปเยี่ยมและได้นั่งบนอาสนะของโสมะทำให้เขาไม่พอใจเป็นอย่างมาก จึงได้เล่เรียงความรู้กับพระเถระในเรื่องของมนต์ในไตรเพทด้วยหมายใจจะให้พระเถระได้รับความอับอายและแสดงว่าผู้ที่ไม่รู้ไตรเพท ไม่ควรจะนั่งบนที่นั่งของเขา แต่การกระทำได้เป็นดังนั้นไม่ พระเถระตอบปัญหาได้ทุกแง่ทุกมุม ในที่สุดได้ย้อนถามปัญหาในพระอภิธรรมบ้าง เด็กหนุ่มจนปัญญาไม่สามารถตอบได้ ด้วยความอยากได้มนต์จากพระเถระ จึงขออนุญาตจากบิดามารดาบวชอยู่กับพระเถระ ปรากฏนามว่าพระพุทโธสมะ ต่อมาไม่นานพระพุทโธสมะก็เกิดอคติมานะขึ้นในใจว่าเรากับพระอุปัชฌาย์ใครจะรู้มากกว่ากัน พระเรวตะเถระทราบความหยิ่งผยองของศิษย์จึงเรียกไปตักเตือน ภิกษุหนุ่มสำนึกผิดกราบขอขมา พระเถระกล่าวว่า ตราบใดที่ยังไม่แปลอรรถกถาสังหมาเป็นภาษามคร เธอจะยังไม่พ้นโทษ ภิกษุหนุ่มจึงตกลงเดินทางมาลังกาด้วยเหตุนี้ ก่อนไปได้ขออนุญาตพระอุปัชฌาย์ไปโปรดบิดามารดาให้กลับเป็นสัมาทิภูริแล้วจึงเดินทางไปยังลังกาทวีป

ในขณะที่เรือของพระพุทโธสมะแล่นไปยังเกาะลังกานั้น ท่านได้สวนทางกับพระพุทโธตตเถระภิกษุชาวชมพูทวีป ซึ่งกำลังเดินทางกลับจากการไปเพื่อแปลอรรถกถาที่ลังกาเช่นเดียวกัน พระพุทโธตตเถระเล่าว่าท่านได้แต่งคัมภีร์ชินาลังการ คัมภีร์ทันทังวะสะ และคัมภีร์โพธิวังสะเสร็จแล้ว พร้อมทั้งได้สวดคาถาบางตอนจากชินาลังการให้พระพุทโธสมะฟัง เมื่อพระพุทโธสมะเรียนว่าหนังสือของท่านยากเกินไปกว่าที่คนทั่วไปจะเข้าใจได้ ท่านจึงกล่าวว่า “คุณ ผมไปลังกาคราวนี้ตั้งใจจะแปลคัมภีร์พระพุทโธศาสนาให้จบ แต่ก็ทำได้แค่นี้เนื่องจากอายุสังขารไม่อำนวย ขอคุณจงทำให้สำเร็จเถิด” แล้วได้มอบเหล็กจารหินและสมอตุ้มสำหรับฝนปากัดขัดยอกและแก้โรคต่าง ๆ ให้พระพุทโธสมะแล้วแยกทางกันไป

เมื่อพระพุทโธสมะถึงท่าวิชาฐาน ท่านได้พบหญิงคนใช้สองนางกำลังทะเลาะวิวาทโต้คารมกันอย่างถึงพริกถึงขิง นิกสนุกจึงจดบันทึกคำดำของหญิงคนใช้ทั้งสองไว้หมดทุกคำ นิกในใจว่าถ้าเรื่องไปถึงศาลท่านคงถูกอ้างเป็นพยานแน่และเรื่องก็เป็นดังคาด เมื่อท่านถูกตามตัวไปเป็นพยานท่านก็ได้มอบคำดำให้เจ้าพนักงานไป ปรากฏว่าเป็นประโยชน์ต่อการตัดสินคดีอย่างมากมาย

ต่อมาพระราชารับสั่งหาตัวให้มาเข้าเฝ้า การณ์ทั้งหมดนี้แสดงว่าพระพุทโธสมะมีความเฉลียวฉลาดเชี่ยวชาญและเป็นเลิศในนิติศาสตร์เป็นอย่างยิ่ง หลังจากนั้นพระพุทโธสมะไปเข้าไปยังวิหารเพื่อนมัสการพระสังฆपालเถระพระสังฆราชแห่งลังกา บังเอิญเดินผ่านไปได้ยินเสียงพระสังฆราชกำลังสอน

พระอภิธรรมอยู่และเกิดขัดข้องไม่สามารถจะให้ความกระจ่างในข้อความบางตอนได้ ภิกษุหนุ่มจึงได้แอบไปเขียนคำอธิบายไว้ วันรุ่งขึ้นพระสังฆราชไปพบเข้าจึงซักไซ้ไล่เลียง ว่าเป็นคำอธิบายของภิกษุหนุ่มและรู้ว่าเธอมาเพื่อแปลพระพุทธรูปจากภาษาสิงหลสู่มอญ จึงได้มอบคทาที่ขึ้นต้นว่า “สีเล ปติฏฐาย นโร สพลโย” ให้แต่งอธิบาย เพื่อทดสอบความสามารถ ภิกษุหนุ่มได้แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค เสร็จแล้วนำไปถวาย ปรากฏว่าผลงานชิ้นแรกที่แต่งในลังกานี้ ได้สร้างความเชื่อถือแก่พระมหาเถระ จนกระทั่งพระมหาเถระทั้งหลายได้มอบหมายให้แปลพระไตรปิฎกตามปรารภนา พระพุทธโฆสะเขียนคัมภีร์อรรถกถาอยู่สามเดือน ออกพรรษาแล้วนำตำราทั้งหมดไปถวายพระสังฆราช ก่อนออกจากลังกามีเสียงพูดว่าพระพุทธโฆสะก็รู้แต่บาลี หารู้สันสกฤตไม่ ท่านกำจัดวิมตีกังขาในเรื่องนี้ด้วยการแสดงธรรมเป็นภาษาสันสกฤตฝากกลดลหายเป็นครั้งสุดท้าย เมื่อนำคัมภีร์อรรถกถากลับมาตุภูมิคือประเทศอินเดียแล้ว ท่านได้ไปกราบขอขมาพระอุปัชฌาย์ แต่ตอนท้ายในคัมภีร์ทั้งหลายไม่ปรากฏว่าพระพุทธโฆษาจารย์มรณภาพที่ไหน อย่างไร นับเป็นเรื่องที่น่าเสียดายอยู่บ้าง”

สรุปประวัติพระพุทธโฆษาจารย์^๔ “เมื่อพระพุทธศาสนาได้เสื่อมจากประเทศอินเดียไปเจริญรุ่งเรืองอยู่ในเกาะลังกา (ประเทศศรีลังกาในปัจจุบัน) พระพุทธโฆสะ หรือ พระพุทธโฆสาจารย์ ผู้รจนาคัมภีร์ “ธรรมบทอรรถกถา” นี้ เกิดในตระกูลพราหมณ์ชาวอินเดีย บ้านเกิดของท่านคือ “โฆสคาม” ใกล้พุทธคยา สถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า บิดาชื่อ เกสะ มารดาชื่อ เกสี บวชในสำนักของพระเวตเถระ สาเหตุที่ได้นามว่า “พุทธโฆสะ” เพราะท่านมีชื่อเสียงกึกก้องเหมือนพระพุทธเจ้า ท่านเดินทางไปเกาะลังกา เมื่อ พ.ศ. ๙๕๖ เพื่อแปลคัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมทั้งคัมภีร์อรรถกถาซึ่งถูกจารึกไว้ด้วย “ภาษาสิงหล” เป็น “ภาษามอญ” หรือ “ภาษาบาลี” คัมภีร์ธรรมบทอรรถกถาจึงถูกปริวรรตจากภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลีด้วย ดังนั้น “คัมภีร์ธรรมบทอรรถกถา” จึงเริ่มเป็นที่รู้จักของชาวโลกตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

คัมภีร์ “ธรรมบทอรรถกถา” อุปมาเหมือนปิยมิตรผู้ซื่อสัตย์ คอยชี้ทางแห่งความสุขและความเจริญ และคอยป้องกันอันตรายที่จะเกิดขึ้น คำสอนในคัมภีร์ธรรมบทอรรถกถา มีคุณค่าและเหมาะสมกับคนทุกเพศ ทุกวัย ทุกเชื้อชาติศาสนา ดังนั้น คัมภีร์ธรรมบทอรรถกถา จึงได้ชื่อว่า วรรณคดีโลก อย่างแท้จริง”

^๔ บ้านจอมยุทธ. สรุปประวัติ พระพุทธโฆสาจารย์. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๕, จาก:

https://www.baanjomuyut.com/library_2/extension-3/buddhist_history_professor/13.html

ต้นฉบับคัมภีร์ใบลานธรรมบทอรกถา

ภาพที่ ๖ คัมภีร์ใบลานธัมมปทัฏฐกถา อักษรขอม ภาษาบาลี เลขที่ ๑๑๘๘๓ ฉบับล่องชาด

ภาพที่ ๗ คัมภีร์ใบลานธัมมปทัฏฐกถา อักษรขอม ภาษาบาลี เลขที่ ๑๑๒๑ ฉบับทองทึบ

หลังจากที่พระพุทโธมหาราชได้รจนานาธรรมบทอรกถาจนเสร็จแล้ว จึงนำคัมภีร์เหล่านั้นกลับไปยังชมพูทวีป ดังนั้น “ธรรมบทอรกถา” จึงเริ่มเป็นที่รู้จักของชาวโลกตั้งแต่ยุคนั้นเป็นต้นมา ได้มีการถ่ายทอดเป็นอักษรและภาษาอื่นอีกมากมายตามยุคสมัย ในฝ่ายตะวันตกได้ถ่ายทอดเป็นอักษรโรมัน ภาษาละติน และภาษาของชาติต่าง ๆ ในยุโรป ได้แก่ ภาษาเยอรมัน อังกฤษ ฝรั่งเศส และอิตาลี ในฝ่ายตะวันออกได้แปลเป็นภาษาปรากฤต สันสกฤต จีน ทิเบต สิงหล พม่า และไทย แสดงให้เห็นว่าได้รับความนิยมแพร่หลายของชาวโลกทั้งในตะวันตกและตะวันออก

ประเทศไทย มีการจัดพิมพ์ธรรมบทอรกถา ภาษาบาลี อักษรไทย ปรากฏหลักฐานเมื่อรัตนโกสินทร์ศก ๑๑๒ ตรงกับพุทธศักราช ๒๔๓๖ และฉบับภาษาไทย เมื่อพุทธศักราช ๒๔๖๑ ปัจจุบันอยู่ในห้องหนังสือหายาก หอสมุดแห่งชาติ พร้อมทั้งหนังสือตำราเรียนของนักเรียนบาลีมีฉบับต่าง ๆ หลายสำนักจัดพิมพ์ให้เลืกศึกษาเปรียบเทียบจำนวนมาก ที่ห้องปรัชญาและศาสนา อาคารหอสมุดแห่งชาติ

ต้นฉบับธรรมบทอรรถกถา ที่บันทึกด้วยอักษรโบราณ ซึ่งเป็นเอกสารโบราณประเภทคัมภีร์ใบลานนั้น มีมาแต่บรรพกาลสืบทอดต่อเนื่องตั้งแต่การสังคายนาครั้งที่ ๕ พ.ศ. ๔๓๓ ในเกาะลังกาซึ่งมีการจารึกพระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาลงในใบลานเป็นครั้งแรก และถือเป็นมรดกภูมิปัญญาของบรรพชนสืบต่อองค์ความรู้มาถึงปัจจุบัน ในประเทศไทยโดยกรมศิลปากรเก็บไว้ในคลังเอกสารโบราณของสำนักหอสมุดแห่งชาติ เพื่อให้นักศึกษา ประชาชนผู้สนใจ ใช้บริการอ่าน แพล ค้นคว้าวิจัยตามบัตรรายการอักษรขอมในหมวดกล่องอักษร “ธ” ที่หัวเรื่อง“ธมมปทปาลิ” และหัวเรื่อง“ธมมปทวณณนา ธมมปทฎกถา ขุททกนิกายฎกถา” โดยมีรายละเอียดพอเป็นสังเขปดังนี้

ธมมปทปาลิ มี ๑๗ รายการ ดังนี้

เลขที่ ๓๘๘/ก/๑-๕ จำนวน ๕ ผูก	เลขที่ ๓๐๙ จำนวน ๑๘ ผูก
เลขที่ ๔๑๐ จำนวน ๖ ผูก	เลขที่ ๓๘๘ จำนวน ๔ ผูก
เลขที่ ๔๔๕ จำนวน ๑ ผูก	เลขที่ ๙๖๗ จำนวน ๕ ผูก
เลขที่ ๓๕๕๙ จำนวน ๑ ผูก	เลขที่ ๔๘๒๙ จำนวน ๑ ผูก
เลขที่ ๔๗๗๓ จำนวน ๑ ผูก	เลขที่ ๔๒๘๙ จำนวน ๘ ผูก
เลขที่ ๔๑๗๔ จำนวน ๑ ผูก	เลขที่ ๕๒๑๘ จำนวน ๑ ผูก
เลขที่ ๕๖๗๐ จำนวน ๑ ผูก	เลขที่ ๖๕๕๑ จำนวน ๑ ผูก
เลขที่ ๙๖๓ จำนวน ๑ ผูก	เลขที่ ๑๑๗๙๐ จำนวน ๓ ผูก
เลขที่ ๑๓๐๖๖ จำนวน ๑ ผูก	

ธมมปทวณณนา ธมมปทฎกถา ขุททกนิกายฎกถา มี ๕๕๖ รายการ ยกตัวอย่างมา ๔ รายการ ดังนี้

เลขที่ ๑๒๐๙/๑-๒๐ ธรรมบทอรรถกถา บัณฑิต จำนวน ๒๐ ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี ฉบับล่องชาด

เลขที่ ๑๑๘๘๓/๑-๒๒ ธรรมบทอรรถกถา บัณฑิต จำนวน ๒๒ ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี ฉบับล่องชาด พระราชวริยาภรณ์ วัดกลางวรวิหาร สมุทรปราการ มอบให้ ๓๐ สิงหาคม ๒๕๒๕

เลขที่ ๑๑๒๑/๑-๒๒ ธรรมบทอรรถกถา บัณฑิต จำนวน ๒๒ ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี ท่านยายทองอยู่ มหาผิง สร้าง พ.ศ. ๒๓๖๓ (ร.๒) วัดสังข์กระจาย ธนบุรี บริจาค

เลขที่ ๔๔๘๒/๑-๒๐ ธรรมบทอรรถกถา บัณฑิต จำนวน ๒๐ ผูก พระยาพิศาลสุภผล สร้าง พ.ศ. ๒๔๑๑ (ร.๕) ฉบับทองทึบ ไม่ประทับลายกัมมะลอ

การศึกษาจากต้นฉบับคัมภีร์ใบลาน นอกจากได้นื้อหาตามวรรณกรรมบาลีที่มีอยู่แล้ว ยังมีมิติทางประวัติศาสตร์ อักษร ภาษา คติชนวิทยาร่วมสมัยในการสร้างต้นฉบับอีกด้วย ในคัมภีร์ธัมมปทฎกถา บัณฑิต **เลขที่ ๑๑๘๘๓ ฉบับล่องชาด** มีฉลากบอกชื่อคัมภีร์เป็นหนึ่งวัว ลักษณะเป็นแผ่นแถบสีเหลืองผืนผ้า มีอักษรขอม ภาษาไทย เป็นตัวเขียนหมึกอยู่ตรงกลางความว่า **“พระธัมมปท บัณฑิต ๒๒ ผูก”** นอกจากนี้ เนื้อหาในผูกที่ ๒๒ ผูกสุดท้ายของบัณฑิต ตรงกับวรรคที่ ๘ สหัสสวรรค ซึ่งจบภาค ๔ ตามหลักสูตรนักเรียน

บาลีที่เรียนธรรมบทอรรถกถา ๘ ภาค เท่ากับครึ่งหนึ่งของพระธรรมบทอรรถกถาพอดี แสดงว่าโบราณจารย์แบ่งเป็น ๒ ภาค เรียกภาค ๑-๔ ว่า บัณฑิต และเรียกภาค ๕-๘ ว่า บัณฑิตปลาย

ในคัมภีร์ธัมมปัทมกถา บัณฑิตปลาย เลขที่ ๑๑๒๑ ฉบับทองทิพย์ มีฉลากใบลานบอกชื่อคัมภีร์เป็นตัวเขียน เส้นดินสอ ความว่า “พระธัมมปท บัณฑิตปลาย ๒๒ ผูก” และที่สำคัญมีข้อความแสดงให้ทราบประวัติคัมภีร์และความปรารถนาในการสร้างคัมภีร์ไว้ในผูกสุดท้ายคือผูกที่ ๒๒ เรียกว่าข้อความท้ายคัมภีร์หรืออวสานพจน์ เป็นเส้นจาร อักษรไทย ภาษาไทย มีใจความดังนี้ “พระพุทธรักษาหลวง ๒๓๖๓ พระวิสาข ปีมะโรง โทศก ท่านยายทองอยู่ ผู้มีศรัทธาบริจาคทรัพย์สร้างพระธรรมบทคัมภีร์นี้ไว้บรรณได้ ๒๒ ผูก มหาสิ่งได้จัดแจงสร้าง หมั่นฤทธิ์กรรมนี้ เป็นผู้จำลองเสร็จ เป็นมูลค่า ๗ ตำลึง ขอให้เป็นปัจจัยแก่พระนิพพาน ท่านผู้ใดได้เล่าเรียน จงอุทิศส่วนบุญให้ ข้าฯ ทั้งปวง ผู้มีศรัทธาบริจาคทรัพย์ แลอุปการะ แลผู้จำลอง ขอให้ ข้าฯ ทั้งปวงนี้ เป็นสุขจงทุกเมื่อ จำเดิมแต่ปัจจุบันชาตินี้ไป ตราบเท่าถึงพระนิพพาน ในอนาคตกาล เบื้องหน้าเกิด ฯ”

บทสรุป

ธรรมบทอรรถกถา มีเนื้อหาหลักซึ่งกินใจครอบคลุมพุทธธรรม ให้องค์ความรู้หลายด้าน เช่น ภาษาศาสตร์ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี พุทธปรัชญา คติชนวิทยา จิตวิทยา เป็นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านภาษาศาสตร์ ได้รับการยกย่องว่าเป็นเลิศในการใช้ภาษาอย่างสละสลวย ถูกต้องตามหลักไวยากรณ์ ภาษาบาลี และเป็นแบบอย่างไวยากรณ์ของนักเรียนวิชาบาลีตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมาไม่ต่ำกว่า ๒๐๐ ปี จนถึงปัจจุบันยังใช้เป็นหลักสูตรการเรียนภาษาบาลีของคณะสงฆ์ไทยในวิชาแปลมคธเป็นไทยและวิชาแปลไทยเป็นมคธ ดังนั้นจึงถือว่าธรรมบทอรรถกถา หรือที่เรียกว่า ธัมมปัทมกถา มีความสมบูรณ์ทั้งเนื้อหาและภาษา และถือว่าเป็นคัมภีร์ชั้นอรรถกถาที่ได้รับความนิยมไม่เคยตกยุคสมัย สมกับเป็นวรรณคดีโลกที่ผู้คนได้รับประโยชน์อย่างเป็นธรรมและซื่อสัตย์ต่อทุกคนที่นำไปเป็นเครื่องชี้ทิศทางการดำเนินชีวิตอย่างตรงไปตรงมาในทุก ๆ มิติ ซึ่งได้รับการพิสูจน์แล้วตลอดกาลที่ผ่านมา และยังทนต่อการพิสูจน์ตลอดกาลในอนาคตอีกด้วย ♦

๔ บรรณ หมายถึง โลกหนังสือ มีศัพท์ที่ปรากฏคือ บรรณพิภพ

บรรณานุกรม

- “ธมมปทวณณา ธมมปทฎกกา ขุททกนิกายฎกกา(พระธมมปท บัณฑิต)”. หอสมุดแห่งชาติ. คัมภีร์ไบลาน. ๒๒ ผูก. อักษรขอม. ภาษาบาลี. เส้นจาร. ฉบับล่องชาด. เลขที่ ๑๑๘๘๓.
- “ธมมปทวณณา ธมมปทฎกกา ขุททกนิกายฎกกา(พระธมมปท บัณฑิต)”. หอสมุดแห่งชาติ. คัมภีร์ไบลาน. ๒๒ ผูก. อักษรขอม. ภาษาบาลี. เส้นจาร. ฉบับทองทิบ. เลขที่ ๑๑๒๑.
- ธีรวัสส์ บำเพ็ญบุญบารมี. **ประวัติพระพุทธโฆสาจารย์**. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ ๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๕, จาก: <https://www.gotoknow.org/posts/512710>
- บทความพระไตรปิฎก. **พุทธวิธีในการสอนตามแนวธรรมบท**. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ ๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๕, จาก: http://oldweb.mcu.ac.th/mcutrai/menu2/Article/article_11.htm
- บ้านจอมยุทธ. **พระพุทธโฆสาจารย์**. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๕, จาก: https://www.baanjommyut.com/library_2/extension-3/buddhist_history_professor/02.html
- บ้านจอมยุทธ. **สรุปประวัติพระพุทธโฆสาจารย์**. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๕, จาก: https://www.baanjommyut.com/library_2/extension-3/buddhist_history_professor/13.html
- เปิดตัวพระไตรปิฎก. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ ๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๕, จาก: http://oldweb.mcu.ac.th/mcutrai/menu2/Article/article_18.htm
- พระมหาธิติพงศ์ อุตตมปญโญ. **ธรรมบทอรรถกถาแปลและสัมพันธ์ ภาค ๑**. กรุงเทพฯ: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๖๑.
- ลานพุทธศาสนา. **พระสุตตันตปิฎก**. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ ๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๕, จาก: <http://www.larnbuddhism.com/tripitaka/prasuttanta/>
- สมิทธิพล เนตรนิมิตร. “อรรถกถาธรรมบทในสังคมไทย.” **วารสารมหาจุฬาริชาการ**. ๓, ๑ (๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๐): ๑-๑๖. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ ๑ มีนาคม ๒๕๖๕, จาก: <https://so04.tci-thaijo.org/index.php/JMA/article/download/141641/104963/>
- สุขญา ศิริธัญญกร. **วิจารณ์คัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ ๑๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๕, จาก: <https://so04.tci-thaijo.org/index.php/JMA/article/view/141623>
- ๘๔๐๐๐ พระธรรมชั้น. **สารบัญอรรถกถา ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท**. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ ๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๕, จาก: <https://84000.org/tipitaka/attha/index25b.php>